

JOC, BALL O DANSES DEL REI PÀIXARO¹

Avui dia, a la vila de Biar (l'Alcoià), en arribar la festivitat de sant Antoni Abat, el 17 de gener, reapareix el Rei Pàixaro. La festa té dues parts: la vespra del dia de la celebració del sant (sempre en cap de setmana) i el dia de la festa pròpiament dita. En la primera, a les nou i mitja de la nit es realitza la cavalcada dita del Rei Pàixaro, en la qual un personatge coronat, barbat i muntat a cavall, recorre els carrers del poble llançant vítols a sant Antoni i convidant els veïns a prendre part en la festa. L'acompanyen dos palafreners, i dos dansadors que van al seu davant. A més, els precedeixen una vintena d'atxes o torxes enceses que n'il·luminen el recorregut, i tot amanit amb el so de la dolçaina i del tabalet.. En els carrers més amples els veïns encenen fogueres i ofereixen vi i bunyols als seus convidats, als membres de la comissió organitzadora i als integrants de la comitiva. No cal dir que el vi ajuda a temperar el fred rigorós d'aquests dies de gener. La nit acaba amb una cordada de coets borratxos.

La segona jornada, a més dels actes religiosos propis del dia, s'inicia amb una nova cavalcada en la qual el rei i els seus acompanyants, ara ja sense les torxes, van recollint tot un seguit de donatius dels veïns (en general, d'elaboració casolana): coques, bunyols, tonyes o dolços; llonganisses i botifarres donades pels carnisers, i també botelles de vi, licors, etc. que seran venuts posteriorment en pública subhasta amb la finalitat d'obtenir recursos per pagar la festa. Les diferents colles que han aconseguit alguns d'aquests productes, amb d'altres elaborats a casa, organitzen berenars-sopars amb els quals conclou la festa.

Els diversos especialistes que s'hi han aproximat estan d'acord en considerar el Rei Pàixaro com un personatge espectacular –en tant que

¹ Vull deixar constància del meu agraïment a Mamen Navarro, Maria-Josepa Mira i Jesús Castaño, alumnes llavors i amics ara, que m'acompanyaren i ajudaren en les primeres recerques pels arxius sobre el Rei Pàixaro. Que aquestes línies, independentment de la seua poca o molta fortuna, siguen una mostra del meu afecte i estima.

espectacle festiu- que cal situar en el context de les antigues festes profanes que s'esdevenien durant de la segona quinzena de desembre i primers dies de l'any nou. Aquestes eren unes festes que, com han recordat Julio Caro Baroja i Josep Romeu i Figueras, cal relacionar en últim terme amb les saturnals romanes del 13-17 de desembre, dates que coincidien amb la fi dels treballs agrícoles, les quals es caracteritzaven per una inversió de la relació jeràrquica amo-criat i per l'abolició temporal de qualsevol diferència entre homes lliures i esclaus.² Molt lentament l'església anà cristianitzant aquestes celebracions paganes i limitant-les al màxim. Durant molt de temps, algunes d'aquestes celebracions van ser tolerades entre dia de Nadal i el de l'Epifania, i algunes de les quals, o rememoracions d'aquestes, encara perviuen en molts pobles valencians.

A partir d'aquest punt les interpretacions que s'hi donen divergeixen i és arriscat de fer-hi afirmacions taxatives. Si fem una miqueta d'història, trobarem que el primer a donar notícia d'aquest personatge fou Josep Ruiz de Lihory, que reporta la notícia de la prohibició de "lo rey passero e solaz o joch d'aquell" per part del Consell de la ciutat de València el 12 de gener de 1403.³ Henri Mérimée, es féu ressò de la notícia i dubtava que aquest "joch" tinguera uns trets essencialment dramàtics.⁴ De la mateixa opinió és Francesc Carreras, que no el considerava com a teatre, sinó en tant que "cierta diversión callejera".⁵

² Vegeu Julio CARO BAROJA, *El Carnaval (Análisis histórico-cultural)*, Madrid, Taurus, 1985[3ª reimpressió], particularment la tercera part de l'obra, p. 293 i ss.; Josep ROMEU I FIGUERAS, "Els dos textos catalans del Sermó del Bisbetó", dins *Teatre català antic*, I, Barcelona, Curial, 1994, p. 234-275.

³ Vegeu J. RUIZ DE LIHORY, *La música en València. Diccionario biográfico y crítico*, València, 1903, p. XXIX, nota 4. Recentment, Teresa FERRER VALLS, "La fiesta cívica en la ciudad de Valencia en el siglo XV", en *Cultura y representación en la Edad Media*, a cura d'E. Rodríguez Cuadros, Alacant/Elx, Institut de Cultura "Juan Gil-Albert/Ajuntament d'Elx, 1994, p. 162-163, ha reportat una transcripció completa de l'acord municipal. Cite a partir d'aquesta transcripció.

⁴ Vegeu Henri MÉRIMÉE, *L'art dramatique à Valencia depuis les origines jusqu'au commencement du XVIIe siècle*, Tolosa-Partís, 1913, p. 59. [N'existeix una traducció espanyola, *El arte dramático en Valencia. Desde los orígenes hasta principios del siglo XVII*, 2 toms, València, IAM/IVEI, 1985. La citació a la pàgina 66 del primer volum].

⁵ Vegeu F. CARRERAS CANDI, "El lenguaje valenciano", dins *Geografía General del Reino de Valencia*, vol. 1, Barcelona, 1922?, p. 603.

Joan Fuster va una mica més endavant i relaciona aquest Rei Pàssero prohibit pels consellers de la ciutat de València amb un altre personatge de nom semblant,

el 1556, una constitució sinodal de la diòcesi de Sogorb continua prohibint les representacions –i a les esglésies!- d’allò que “*in aliquibus locis muncupatur <El Rei Pàxaro>*”.⁶

Fuster, a través del sentit d’au, ocell (*passer -eris>pàssero* [passerell]) posa en relació ambdós personatges, associació que, crec, fins aquest moment ningú no havia fet. Això ens permet de continuar donant notícies sobre aquest monarca estrany a partir del segle XVI, d’ara endavant designat com a Rei Pàixaro. És el mateix Fuster qui s’interroga sobre quin sentit deurien tenir aquestos jocs, entremesos o farses, tan repetidament esmentats en la nostra literatura de finals del XV i del XVI, per a concloure –tot basant-se en els estudis de Josep Romeu sobre el teatre profà- que, en termes generals, es tractava de

representacions en el sentit teatral (...) Jocs, entremesos i farses, doncs, degueren ser -no podien ser sinó- “realistes”, i, per tant, “còmics” a través d’un mecanisme obvi de paròdia i de crítica.⁷

No obstant això, Josep Lluís Sirera, malgrat relacionar “lo joc del Rei Pàssero”, amb alguns jocs d’escarni com el *Sermó del Bisbetó*, considera que

*Aunque eran juegos herederos de una rancia tradición medieval documentada tanto en Valencia como en el resto de la península, no parece que abrieran grandes expectativas del nacimiento de un teatro profano. A lo largo del siglo XVI se podrá documentar su pervivencia, pero mucho más difícilmente nos encontraremos con muestras más evolucionadas.*⁸

Com veiem, tot i que en general no s’atribueix a aquest personatge i a d’altres de semblants un caràcter dramàtic, alguns altres com Fuster hi entreveuen una forma o altra de teatre. Per molt elemental que aquest ens pugui semblar. Això, en tot cas, ens torna a situar en el context de les festes desembrines i els personatges

⁶ Vegeu Joan FUSTER, “Plantejaments històrics del teatre valencià”, en *La decadència al País Valencià*, Barcelona, Curial, 1976, p. 51.

⁷ *Op. cit.* p. 51-52. Cal dir, però, Fuster es refereix, fonamentalment, a les farses i als entremesos.

⁸ Vegeu Josep Lluís SIRERA, “El teatro medieval valenciano”, en *Teatros y prácticas escénicas I: El Quinientos valenciano*, València, IAM, 1984, p. 104.

singulars que en aquestes es donen. Així, tant Caro Baroja com –sobretot– Romeu i Figueras han parlat del caràcter mig festiu, mig espectacular i parateatral d'aquestes autoritats saturnals: la Fiesta del Obispillo, el Obispillo de Inocentes, el Sermó del Bisbetó, el Rey de la Faba, el Rey de los Pastores, etc.⁹

Arribats en aquest punt crec que resulten particularment interessants les aportacions de Ramon Miró, el qual s'hi ha aproximat en tant que personatges *espectaculares* de l'Edat Mitjana, per al qual "l'adjectiu <espectacular> remet a festa i a espectacle, no necessàriament a teatre".¹⁰ D'entre els tres tipus de personatges espectaculars que diferencia, aquells que provenen de la tradició folklòrica els denomina "joves autoritats efímeres". Entre aquestes, i per al que ara ens interessa, apunta el Rei Pàssero, Pàixaro, o Moixó o Rei de Nadal. A més, hi aporta notícies referents a Igualada, Cervera o Tàrraga

Si ara tornem al País Valencià, cal dir que Antoni Ariño ja ens havia advertit de l'existència d'un Pájaro Rey, en tant que festa residual de localitats com Villahermosa del Rio o Sucaina, a la comarca de l'Alt Millars.¹¹ Més recentment, Àlvar Monferrer ha estudiat aquest personatge en el context de les festes de folls i de sant Antoni, i hi ha aportat nova i valuosa documentació,¹² tot i que continuem, si fa no fa, amb la incertesa d'abans. Si Caro Baroja i Romeu consideraven el marc de les "llibertats de desembre" com l'espai en el qual apareixien personatges festius de tarannà divers, entre els quals hi havia els bojos o folls,¹³ per a Monferrer la majoria d'aquests personatges espectaculars són manifestacions de les "festes de folls",¹⁴ reducció que no acabe de

⁹ Vegeu J. CARO BAROJA, *Loc. cit.*, i J. ROMEU I FIGUERAS, *Loc. cit.*

¹⁰ Vegeu RAMON MIRÓ I BALDRICH, "Joves reis efímers", en *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de llengua i literatura catalanaes*, V, Barcelona, PAM, 1992, p. 67-77; i "Personatges espectaculars a l'Edat Mitjana", en *La teatralidad medieval y su supervivencia. Actas del Seminario celebrado con motivo del III Festival d'Elx de Teatre i Música Medieval*, Alacant, Institut de Cultura "Juan Gil-Albert", 1998, p. 61-69.

¹¹ Vegeu ANTONI ARIÑO, *Festes, rituals i creences*, València, IAM/IVEI, 1988, p. 242.

¹² Vegeu ÀLVAR MONFERRER, *Sant Antoni, sant valencià*, València, Consell Valencià de Cultura, 1993, i *Les festes de folls*, València, CVC, 1996.

¹³ Vegeu J. CARO BAROJA, *Op. cit.*, p. 331 i ss.

¹⁴ Vegeu ÀLVAR MONFERRER, *Les festes de folls*, València, CVC, 1996.

veure clara, però es tracta d'una discussió en la qual ara no em puc entretenir.

A més, no entenc per què Moferrer, tot i que en parlar de les festes de folls de Catalunya i de Mallorca esmenta el de Rei Moixó, en parlar de Vila-real o Culla, en comptes d'accentuar agut el mot "moxó", llegint-hi una *i* semivocal davant de la *x* (palatal fricativa sorda), s'estima més de llegir el mot amb accentuació plana i d'introduir-hi el dígraf *tx* (palatal africada sorda) transformant-lo en "motxo", que no té cap sentit i que, sobretot, li impedeix de veure la similitud evident amb el Rei Moixó que ell mateix ha apuntat, i la relació d'aquest amb ocell (moixó és això, un ocell petit i, segurament per extensió, jove) i el Rei Pàssero o Pàixaro.

Malgrat que, com han estudiat Ariño o Monferrer, avui dia sembla que la festa del Rei Pàixaro va lligada a la de sant Antoni del Porquet, no sempre ha sigut així. Si més no, això es pot deduir de les notícies que coneixem, tant la de València de 1403, com una altra de Novelda de 1587, de Monòver de 1636 o les que he recollit personalment a l'Arxiu Parroquial de Biar, datades entre el 1570 i el 1605.¹⁵ A tot estirar, jo diria que el Pàixaro pagà ha sobreviscut gràcies a lligar-se a la festa cristiana.

D'altra banda, no sé estar-me de remarcar el fet que tant la notícia de Monòver com les de l'Arxiu Parroquial de Biar apunten uns beneficis econòmics recaptats per la mateixa figura del rei efímer i destinats a l'ornament de l'església, fet que deu tenir alguna relació amb el pagament dels delmes, les collites, etc. -i no sé si amb els moriscos- aspectes que deixe per a una altra ocasió.

Amb tot, pot ser la notícia més interessant és la localitzada a l'Arxiu Parroquial d'Agost, segons la qual,

...en nuestra visita pasada dejamos mandado al Cura de otra parroquia que no permitiese que en el templo entrase persona alguna con hábitos y trajes

¹⁵ Per a Novelda vegeu Vicente Sala Cañellas, *Crónicas de la villa de Novelda*, III, edició i selecció de C. Blasco i C. Navarro, Novelda, CAAM, 1985, p. 30-32; la notícia de Monòver prové del *Manual de Consells* i la conec gràcies a l'amic Rafael Poveda Bernabé. Quant a Biar, vegeu els *Llibre de visites* 1566-1595 i 1595-1610. En els volums següents ja no he sabut trobar cap més notícia. Es tracta de documentació que cal revisar amb més atenció.

indecentes por la reverencia y compostura con que se devía de estar en la iglesia como cassa de oración, y haora en la presente visita hemos entendido que han acostumbrado [a] hacer cierta fiesta que llaman del rey Pájaro, entrando en la Iglesia el que hacía papel del rey con acompañamiento de otras muchas personas, y que se sentaban en sillas y assí mesmo la mujer que hacía papel de Reyna hiba con muchas doncellas en cuerpo a la mes ma iglesia, siendo esta manifestación muy ajena a lo sagrado de los templos, en que deben estar los fieles con suma reverencia y devoción, y sin ocasionar divertimento alguno. Por tanto ordenamos y mandamos pena de excomunióon mayor a quales quien personas cuyos nombres y cognombres queremos tener aquí por expresados, que de hoy en adelantela muger que hiciese papel de reyna ni otra alguna vaya en cuerpo ala iglesia, ni se sienten sino en puesto o lugar que acostumbran sentarse las mugeres, ni los hombres que fuesen mayordomos se sienten tampoco en sillas, sino en un banco de los que ay en la misma iglesia o en otro que se ponga a una parte escusada y que no ocupe ni embarace cosa alguna. Y si alguno contraviniese a esta ordinación, mandamos a nuestro señor(?) cura que lo declare por excomulgado y le ponga en la tablilla, que para ello le damos nuestro poder cumplido.¹⁶

Com hi podem comprovar, malgrat que hi ha tot un seguit d'elements que ens han de mantenir alerta sobre el sentit dramàtic últim d'aquest personatge espectacular (el fet que aquesta mateixa notícia al·ludeix a "el que hacía el papel del rey...", o fins i tot que a més d'un rei, se'ns parla d'una reina, i dels seus majordoms), cal no perdre de vista que la designació "joc del Rei Pàixaro", alterna amb la de "ball o danses" que és la designació més general, fet que em fa pensar que les danses del Rei Moro d'Agost –o altres cavallers moros o moriscos dels pobles veïns- a la llum d'aquesta notícia, no deixen de ser una altra pervivència del Rei Pàixaro.

Arribats en aquest punt crec que cal tenir molt present un text localitzat per José Fradejas, que malgrat que només es refereix a l'àrea castellana, pot aportar una miqueta de llum sobre la figura del rei Pàixaro. Fradejas reporta un fragment de l'obra *Discursos sobre el pan y el vino del Niño Jesús*, obra de Diego Gutiérrez de Salinas, estampada

¹⁶ Vegeu *Llibre de visites 1637-1739*, Visita realitzada el 1691 per Antoni Sánchez de Castellar, bisbe d'Oriola. Dec la notícia a Antoni Torregrossa Beneyto i a Andreu Torregrossa Morant.

a Alcalà el 1600.¹⁷El text de Gutiérrez de Salinas, força interessant, ens explica com el *Rey Pájaro* era una autoritat efímera, el mandat de la qual durava tretze dies, els que van de Nadal a Reis, i procurava pel bé de la comunitat, obligant els seus membres a realitzar tasques en benefici de la col·lectivitat: arreglar camins, marges, séquies, etc., amb penes de multa per als contraventors.

Fradejas Lebrero, a més de donar notícia de l'autor i del volum d'on extrau el fragment, conclou que

*Creo que se puede entender el Rey Pájaro como una institución –quizá heredada- que, cuando la economía dineraria estaba en precario, servía para realizar los trabajos de la comunidad campesina que, sin duda contribuían al mejoramiento y calidad de las labores e incluso de la fecundidad del terreno.*¹⁸

No crec que aquesta siga l'única interpretació possible, però sobretot ens dóna notícia de la pervivència d'aquest personatge a l'àrea de Castella i de la seua funció.

En el cas Biar, pel que coneixem fins ara i al marge d'altres derivacions posteriors com les apuntades en el llocs indicats per Ariño i Monferrer, ens trobaríem davant d'un personatge espectacular, representat per un membre de la comunitat, erigit en jove autoritat efímera (tretze dies o menys) com vol Ramon Miró, amb unes dosis elevades de representació social, que possiblement escarniria o no elements diversos de la comunitat morisca o de la mateixa comunitat, que per aquestes mateixes dates havien de pagar els seus impostos. Segurament emparats per aquest clima de relaxament de l'autoritat o d'"anivellament social" el veïnat aprofitava per a transgredir la moral rigorosa i l'ordre social establert, amb els avalots consegüents, tot seguint la tradició de les llibertats del mes de desembre, d'una llarga antiguitat.

Tinc la impressió que a Biar aquesta tradició festiva es va decaure cap al segle XVII o XVIII fins a perdre's, i que a finals del segle XIX o començaments del XX va ser recuperada. Es tracta d'un punt important que cal estudiar i aclarir amb deteniment. A finals de la dictadura

¹⁷ Vegeu José FRADEJAS LEBRERO, "Rey Pájaro (Un personaje folklórico desconocido y olvidado)", *RDTP*, tom L, 1 (1995), p. 263-268.

¹⁸ Vegeu José FRADEJAS LEBRERO, *Op. cit.*, p. 267.

franquista, quan semblava que es tornaria a perdre, el Rei Pàixaro trobà el suport d'una nova colla de joves de la vila que li donaren un nou impuls i que enguany, si fa no fa, celebraran els vint-i-cinc anys. No obstant això, el que avui dia es fa a Biar no deixa de ser una mascarada lligada a la festivitat de sant Antoni, que només conserva el nom d'aquell rei, que posa poca cura en l'habillament del rei o en la mateixa dansa que es fa en honor d'aquest. I amb tot, el Rei Pàixaro de Biar, gràcies al traçat urbà de la vila, a les fogueres que il·luminen els carrers, a l'ambient amical i festiu dels veïns que t'ofereixen vi i bunyols, conserva un sabor antic i singular.

Biel Sansano
Universitat d'Alacant